

באתי לכתוב כמה מילים, בדרך עמדתית מלכת, הנחתי את ספרו של וואליד אל-חלידי (כדי שלא נשכח), ומולו – תמונת סטילס של קבר שהונשל, שאריות אותיות על שברי שיש מבית-הקברות של אבו כביר שיחי מוראד בטאריק אללד (בדרך קיבוץ גלויות). הרגשתי כובד ועצב מרתקים אותי אל הקרקע.

לא יראת בתי-הקברות

לא יראת הכפור

לא יראת הסיוטים

תוכל

להליט מעיני את העצב

ולו למשך פעימת לב אחת:

העצב שלי קדום הוא

כסוף-שָׁעָר, ארוך ומתמשך

ולא

מהיום!

טאהא מוחמד עלי, "עצב", 2000²

בפעימת לב אחת אני זוכר-משחזר תרבות ש"הועלמה": שמות, מקומות, התרחשויות, טעמים, ריחות, סיפורים; תרבות המבצבצת בינות לשרידי השמות, באור ובחושך של הזכרון ושל התודעה. השארית שעודנה זוכרת את עברה ומשחזרת אותו, ומבכה על שהיה, ובין כל אלה – התודעה הבונה תוך חדש הייחודי לה. פלסטיני, מעצם הווייתו, נבנה מתוך התרבות האבודה, מתוך יחסים דיאלקטיים עם הזכרון ועם התרבות הזרה, שאף ממנה הוא שואב, ובד בבד מבקר. הזמן האבוד והמופקע, כמו התרבות וכחלק ממנה, ממשיך להתקיים בתודעה ובזכרון של החיים פה ושם, כמו מסרב להכיר בעצם הפרידה.

אנחנו לא בכינו

בשעת הפְּרָדָה.

שכן

זמן לא היה לנו

ולא דמעות

ובכלל, לא היתה פְּרָדָה.

אנחנו לא תפסנו

ברגע הפְּרָדָה

שהיתה זו פְּרָדָה

אז מנין יבוא הבכּי?

טאהא מוחמד עלי, "לא היה ולא נברא", 1992³

הזמן הוא העבר שעל צל שרידיו נשענת התרבות, ובהשראתו היא נבנית ונמשכת אל תוך זמן ההווה שבתוכו היא זוכרת, מתעדת, משחזרת וגם משמרת; מתפתחת אל זמן העתיד תוך הבניית זמן חדש, כשבלול שפיתוליו הטבעתיים נראים דומים, אך כל העת הוא גדל ומתרחב, פנימה והחוצה, בונה תוך אל תווך, שכבה על גבי שכבה.

שישים שנה ועוד אחת, ואולי עוד שנה מתהוות המילים שהן תמצית לארוע היסטורי עכשווי, ארוע שבמסגרתו משנה התודעה מקום, והזמן בתנועתו – במרחב הפרטי והציבורי – מופקע על ידי היוצרים. וכך, הצבר של עאסם אבו שקרה, הכלוא בין כתליו של עציץ, פורץ ומתפרץ והופך להיות סבך צפוף ומאיים, המסרב להישאר תחום בתוך מְקָל. איברהים נובאני משרטט תוואי על תוואי, כמו בבית-הקברות של אבו כביר, שכאשר פושטים את עורו, מתגלה גוף-גוש פנימי של בטון, ואבנים קטנות מתחת לשאריות השיש המצפה שמעל, ושקע בבטון במקום לוח אלפאתיחה. אסד עזי משרטט את דמותו של איש-שיבה באי-בימים, המסרב להרפות את אחיזתו בלב המהומה; מחזיק את עצמו בתוך הציון, אוחז ברגליו בחסקה כדי להמשיך להיות נוכח, ולא נפקד. אוסאמה סעיד מקים מעין נמרוד חדש מתוך האדמה, שצעקתו (וצעקתה) מהדהדת בתוך השתיקה שלנו. עבד עאבדי זוכר, פֶן נשכח, בקווים שחורים, כאותיות הנחרתות על דף לבן.

בא דור חדש, צעיר, והוא מציב ומציף סימני שאלה על הכובש, על הנכבש ועל מה שביניהם. ראפת חטאב מהרהר ומערער על הפקעת התרבות וסמליה, על כליאתה ועל סירוסה: האין זו מנורת בית המקדש המתנוססת על שער טיטוס ברומא, שהכובש מתפאר בהצגתה בכיכר הניצחון? מי מחזיק את מי, הוא תוהה: הסמל אותנו או שמא אנחנו אותו? פהד חלבי ועלא פרחאת מתעדים הפקעה מסוג אחר, ישן-חדש, הפקעת תרבות בדמותם של מבנה ושל אדם, ההופכים להיות זרים למקום ולתרבותו, אף ששניהם חולקים מרחב אחד, משלימים זה את זה; אף ששניהם מסמלים התנגדות והתמרדות ובה בעת מדגישים סימני התבדלות בתוך תרבות המנסה להתיק הכול לכדי מקשה אחת. דוראר בכרי וראני זהראוי, איש איש ביצירתו, מקפויאים רגע שלפני או רגע שאחרי במרחבים אורבניים. הריק כהויה שנחווה במשך שישים שנה ועוד אחת, מיאפא ועד עזה דרך תל-אביב. מיכאל חלאק נשאר בתוך הציון, עיניו עצומות, מבטו מופנה פנימה, והוא שואב אותנו עמו, לתוכו, לתוכנו, בתוך האור המציף את פניו. ה"אמת" של סכנדר קופטי ורביע בוכארי מעלה שאלות באשר לעכשוויות, לעבר ולשכתוב שעוברות המילים כדי שנוכל לחיות עם שישים השנים ועוד אחת ואולי עוד שנה נוספת.

1 על-פי אל-חלידי, זה הכפר שעל אדמותיו שוכנת כיום העיר הרצליה; ראו: Walid Khalidi, *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington, DC: Institute for Palestine Studies, 1992), p. 235
2 טאהא מוחמד עלי, שירים, מערבית: אנטון שמאס [תל אביב: אנדלוס, 2006]: 183.
3 שם, עמ' 153.